

IVA HEROLDOVÁ

ETNICKÁ A ETNOGRAFICKÁ PROBLEMATIKA ČESKÝCH ENKLÁV NA BALKÁNĚ

Ve svém referátu chci se zabývat etnickou a etnografickou problematikou českých enkláv v jihovýchodní Evropě^{1/}, jak se utvářela od doby trvalého nasazení kolonistů až po její současnou formu ovlivněnou dlouhodobým kontaktem s jinostateckým prostředím, který se odrazil v jazyce, v kultuře, v etnickém povědomí a v etnické příslušnosti příslušníků enkláv. Kromě společných obecných rysů /např. kompaktnost osídlení a jeho rolnický charakter, převažující slavinita jinostateckého prostředí/ měl adaptační a akulturační proces českých enkláv v jednotlivých zemích /krajích/ na Balkáně řadu odchylek podmíněných faktory, jejichž kořeny leží v osobitém vývoji té které enklávy či té které země /toho kterého kraje/, kde se kolonisté usadili.

V popředí mé pozornosti budou enklávy, jejichž kontinuální vývoj můžeme sledovat od jejich založení po současnost. K nejstarším patří dvě enklávy na území dnešního Rumunska /Banát/ a dnešní Jugoslávie /Slavonie/, které vznikly vystěhovalectvím z Čech ve dvacátých letech 19. st. V podmínkách tehdejšího Rakouska nešlo vlastně o vystěhovalectví, ale o pohyb obyvatelstva uvnitř jednoho státního celku, který v tomto případě souvisel s budováním Vojenské hranice. Povinností kolonistů hledajících obživu a stěhujících se do prostoru Vojenské hranice byla /kromě práce v lese a zvelebení ladem ležící půdy/ vojenská služba. Kolonisté byli sváni hraničáři a jejich vesnice hraničářskými, což se v povědomí místních lidí udrželo podnes.

Hlavní příliv českých kolonistů do jihovýchodní Evropy nastal ve druhé polovině 19.st. Rakouské úřady měly zájem, aby přebytečné pracovní síly neodcházel za hranice, a proto podporovaly stěhování do jižních Uher. Čeští národohospodáři pak viděli v zakládání českých osad ve slovanském prostředí jeden z projevů slovanské vzájemnosti a snažili se přednáškami a novinovými články obrátit pozornost těch, kteří se chtěli vystěhovat, na Chorvatsko, Srbsko a Volyn. Kolonizace Chorvatska v 70. a 80. letech 19.st. imigranty z českých zemí vytvořila v podstatě mapu českého osídlení Jugoslávie, které tvoří především ve Slavonii rozsáhlou diasporu s velkou enklávou kolem lázeňského městečka Daruvaru^{2/}.

Kromě Daruvaraka žijí jugoslávští Češi ještě v Bosně a ve Vojvodině. Na vznik diaspory s kompaktními lokalitami v okolí Bosenského Brodu, Prnjavoru a Doboje měli vliv volynští Češi katolického vyznání, kteří se na konci 19.st. vystěhovali z Ruska, protože odmítli násilný přestup na pravoslaví^{3/}. Druhotnou migrací z hraničářských obcí v dnešním rumunském Banátě a trvajícím téměř sto let, vznikla na sklonku třicátých let 19.st. diaspora v dnešním jugoslávském Banátě, s kompaktním osídlením u měst Belé Crkve a Vršce, jež byla posílena ve druhé polovině 19.st. kolonisty z Čech a Moravy^{4/}.

Diaspora v rumunském Banátě má svůj základ v enklávě, kterou tvoří sedm původních českých hraničářských obcí v okresech Oršová a Moldava^{5/}.

Do r.1950, tedy do reemigrace bulharských Čechů, tvořila kompaktní české osídlení v Bulharsku především vesnice Vojvodovo, ležící v blízkosti dunajského přístavu Orjachovo, založená

evangelickými rodinami, které odešly na konci 19.st. ze Sv. Heleny, nejstarší české osady v Rumunsku^{6/}.

Češi, kteří se na sklonku čtyřicátých let 19.st. kompaktně usazovali v lesnatém a zemědělském prostředí Banátu a Slavonie, patřili k chudíně, která se nechala najmout vojenskými úřady nebo podnikateli na práci a k vojenské službě. Získání půdy bylo odměnou za prokázané služby. Byli mezi nimi bezzemci, čeledě, rolníci, řemeslníci, jejichž profese se mnohdy málo hodila pro práci v lesích a na panenské půdě, jako cvočkaři, fajfkáři, krejčí. Stěhovaly se rodiny, i celé skupiny. Při verbování šlo zřejmě o místní akce, protože migraci máme zaznamenanou z Čáslavska, ze středních Čech, z Plzeňska, z Klatovska a z Příbramska. Vztah mezi kolonisty a verbíři byl vztahem poddaného a pána, který používal všech forem ekonomického a mimoekonomického přinucení, aby kolonisté dostáli závázkům. V poslední třetině 19.st. byla sociální skladba vystěhovalců do Chorvatska a Srbska pestřejší, ale u zemědělského osídlení převažovaly sociálně slabé vrstvy vesnice a malých měst, které neměly peníze na stěhování jinam. Přicházely za půdou, která se jim nabízela za velmi nízkou cenu, s cílem samostatně na ní hospodařit. Jejich způsob obdělávání půdy a znalost zemědělského podnikání byly daleko pokročilejší než u domácího obyvatelstva, které v té době ještě žilo a hospodařilo v záduhách. I u těchto kolonistů šlo v hojně míře o skupinovou, příbuzenskou či lokální migraci, ovšem s daleko širším regionálním záběrem, zahrnujícím kromě českých krajů i moravské. Pro další vývoj české kultury ve Slavonii nebylo zanedbatelné, že se ve zdejších vesnicích usazovali při svém vandrování i řemeslní tovaryši, z nichž mnozí si s sebou

přinášeli zkušenosti z dělnického hnutí a ze spolkového života.

Pro kraje, které Češi kolonizovali, byl charakteristický etnický a kulturní pluralismus. Ve Slavonii žili Chorvatí a Srbové vedle kolonistů německých, českých, maďarských, slovenských, v Banátě Srbové, Rumuni, Chorvatí, Němci, Poláci, Slováci, Češi, v Bosně muslimové, Chorvatí, Srbové, Němci, Italové, Poláci, Ukrajinci, Češi, ve Vojvodově vedle Čechů Bulhaři, Rusové, Srbové a Slováci. Tyto národnosti odlišovaly se jazykem, způsobem života, kulturou, návyky, normami svého chování, místy i náboženstvím, stupněm národního uvědomění, mírou etnické integrace. Střetávaly se zde kultury etnicky si blízké a vzdálené, kultura středoevropská s mediteránní a orientální, ale i kultury etnicky si příbuzné, ale různých vývojových stupňů. Jejich překonání bylo často těžší a zdoluhavější než překonání rozdílů dvou etnicky zcela odlišných kultur, ale stejného vývojového stadia.

Tak vypadalo zjednodušeně milieu, do kterého se stěhovali Češi, jejichž kultura byla určena prostředím české vesnice a malého města dvacátých let a poslední třetiny 19.st., tj. dobou, kdy se v Čechách ještě robotovalo a dobou, kdy už zde zcela převládaly kapitalistické vztahy. Nebyla to kultura sedláků, ale malozemědělců, chalupníků a řemeslníků. Základ tvořil kalendářní cyklus výročních obyčejů a slavností a rodinné obřady spojené s narozením, svatbou a smrtí. U vystěhovalců druhé poloviny 19.st. přibýly k této tradiční kultuře ještě další formy společenského a kulturního vyžití, jako ochotnické divadlo a spolky.

Hospodářské soběstačnost kolonistů, kteří se ocitli v cizím, neznámém kraji, v sousedství primitivně hospodařícího obyvatelstva, vedla zpočátku k vzájemné izolaci imigrantů a domácích.

Bariéry ve formě odlišného jazyka, odlišné kultury, jiné hospodářské úrovně i jiného náboženství, byly příčinou, že styk s domácím obyvatelstvem byl omezen jen na nejnižší míru /úřad, trh, kostel/. Uzavřená chování autochtonů vůči imigrantům můžeme pozorovat zvláště tam, kde v důsledku racionálnějšího hospodaření docházelo k expanzi českých kolonistů na úkor domácího obyvatelstva /Daruvarsko/. Označení Pémci, jež se českým kolonistům v Chorvatsku dostalo, nabylo pejorativní příchutě /Pémci, dotepenci-přivandrovalci/. Časem však došlo k zeslabení tohoto příděchu a dnes má označení Pémec přibližně asi stejný smysl jako výraz Pravoslávec či Vlach pro zdejšího Srba.

Od trvalého usazení začal rozvoj enkláv, které si uchovávaly svou etnickou specifiku: jazyk, kulturu, způsob života. V prvním adaptačním období se enklávy vnitřně konsolidovaly, docházelo k integraci různých regionálních skupin osídlenců, k vyrovnávání jejich krajových zvláštností a k vytváření etno-kulturního profilu, který je charakterizoval uvnitř i navenek. Pokud jde o etnické povědomí, jako jeden ze znaků etnické specifiky, domníváme se, že u starší imigrace bylo by lépe hovořit o vědomí společného původu, o tom, že kolonisté pocházejí ze země české nebo moravské. Toto dobové úřední pojetí dostalo se i do povědomí kolonistů a u jugoslávských Čechů přežilo do současnosti.

Po počáteční izolaci docházelo v důsledku dlouhodobého kontaktu k vzájemnému ovlivňování. Oboustranná výměna se uskutečňovala nejdříve ve sféře jazykové a hospodářské. Nejen Češi si osvojili jazyk jinoetnického okolí, ale bilingvismus zasáhl i domácí obyvatelstvo, které se naučilo hovorově češtině, často

v její nářeční variantě. Češi přejali pěstování jižních plodin, které se objevily i v jídelníčku. Rovněž jejich dům byl, při zachování několika českých prvků, silně ovlivněn balkánskou kulturou. Naproti tomu domácí obyvatelé se naučili od Čechů racionálnějšímu obdělávání půdy, úpravě interiéru a přípravě některých moučných jídel. Zatímco ovlivňování v oblasti hospodářské bylo nutností, tradiční duchovní kultura zůstávala dlouho intaktní vůči jinoetnickému prostředí, obzvláště tam, kde Češi žili v sousedství Srbů a muslimanů. Ale při akulturačním procesu našlo jen o vliv domácích na kolonisty a naopak. Máme příklady i vzájemného ovlivňování kolonistů mezi sebou. Ve Vojvodině zůstala česká enkláva dlouho uzavřena vlivům srbského etnika, ale pronikla do ní kultura německá. Příčinu můžeme hledat jednak v početnosti německé enklávy na zdejších území, jednak ve společném katolickém náboženství a v blízkosti české a německé kultury, což bylo dáno jejich středoevropským sousedstvím a z něho vyplývajícím vývoje.

V archaickém prostředí balkánských zemí uchovaly si české enklávy své lidové zvyky, obřady a slavnosti. V konfrontaci s jinoetnickým okolím vynikly rozdíly a imigranti si uvědomovali svou specifikou. V důsledku toho docházelo v období akulturace ke změně funkce některých těchto etnických projevů. To, co bylo v prvních letech přirozeným navázáním na způsob života v bývalém domově, bylo později uměle rozvíjeno. Některé zvyky, tance, písně, které jsme při našich výzkumech zaznamenali, vděčí za své uchování, oživení, případně vůbec za zavedení uvědomělé činnosti jednotlivců či skupin. Toto umělé rozvíjení etnické specifiky bylo většinou spojeno s pronikáním myšlenek českého národního

hnutí do prostředí enkláv. Jejich nositeli byli jednotliví kolonisté /r.1848, r.1860/, ale nemůžeme pominout ani vliv mateřské země prostřednictvím tisku, knih, dopisů, příbuzných a známých. Myšlenky národní aktivizace našly živnou půdu především ve Slavonii, kde jsme od posledního desetiletí 19.st. svědky organizovaného pořádání tzv. "staročeských" zvyků a zavádění a nošení krojů při slavnostních příležitostech. Největší rozmach nastal v tomto ohledu po r.1918, po vytvoření samostatné ČSR. Projevy etnické specifiky dostávaly tak výraz národní reprezentace české enklávy a v určitých situacích plnily i funkci politickou. Ovšem tento "národní" vývoj nebyl u jednotlivých českých enkláv na Balkáně stejný. Záleželo na velikosti enklávy a na vzdálenosti od krajanského centra. Nejméně dotčeny zůstaly české osady v Bosně, v Banátu a v Bulharsku.

V současné době je akulturace českých enkláv na Balkáně na postupu a místy přechází v asimilaci. Napomáhá tomu přirozená migrace obyvatelstva, zvětšující se počet smíšených sňatků a své učinila i poválečná reemigrace, která podstatně snížila počet Čechů, zmenšila velikost enkláv a diaspor.1 počet kompaktních českých lokalit, z nichž některé zcela /Vranduk, Bosna, Vojvodovo, Bulharsko/ nebo z podstatné části změnily svou etnickou skladbu.

Po stránce jazykové jsou dnešní bulharští, jugoslávští a rumunští Češi bilingvisté, se stále větším příklonem k bulharštině, srbochorvatštině a rumunštině, přičemž hierarchie používaných jazyků se mání ve prospěch jazyka domácího obyvatelstva. U jugoslávských Čechů je výjimkou, aby Čech neuměl srbsky či chorvatsky, avšak jsou běžné případy, kdy děti rodičů-bilingvistů sice česky rozumí, ale nehovoří.

Etnicita českých enkláv na Balkáně se v současnosti projevuje především v lidové kultuře. Její nejarchaičtější formy najdeme v nejstarších českých osadách v Jugoslávii a v Rumunsku. Zajímavé je si v této souvislosti všimnout relace jazyka-kultury- etnického vědomí, tří faktorů, v nichž se nejvýrazněji projevuje etnicita. Rovnováha tohoto vztahu je u enkláv a diaspor narušena postupující akulturací a asimilací. O Ivanovu Selu, nejstarší české osadě v Jugoslávii, se ve třicátých letech hovořilo jako o asimilované vesnici, protože část ivanoselských Čechů se hlásila k Chorvatům, ačkoliv šlo o osadu endogamní, uchovávací velmi staré kulturní formy. Dlouhodobým kontaktem s jinoetnickým obyvatelstvem, v izolaci od ostatních českých vesnic, začalo se u některých ivanoselských Čechů měnit etnické vědomí /"Jesam Hrvat češkovo porijekla."/ a nabýt uvědomělého úsilí krajanských spolků v Daruvaru mohlo se Ivanovo Selo změnit z etnické enklávy v kulturně jazykovou enklávu, neboť jen tyto dva fenomény u většiny z nich dokládaly etnický původ jejich nositelů.

Přestože máme příklady i z materiální kultury /jidelničků, oděv, lidové stavitelství/, nejvýrazněji se etnická specifika českých enkláv na Balkáně projevila v kultuře duchovní. Zvyky, slavnosti, obřady, zvláště ty, jichž se účastnila celá pospolitost /koledy, obchůzkové hry, svatba, posvícení/, dokonce posilovaly vnitřní integritu českých osad a byly významným činitelem zpomalující akulturační proces balkánských Čechů. Avšak ani tradiční duchovní kultura nezůstala bez vlivu jinoetnického prostředí. V tomto ohledu docházelo někdy k zajímavým recepcím, jako v případě slovenské vánoční hry v Končenici na Daruvarsku nebo u daruvarských dožínků, v nichž se pozoruhodným způsobem kontamino-

valy pokrokové tradice českého a chorvatského národa. Nejsilnější pronikla kultura jinoetnického prostředí do oblastí hudebně taneční. Nejen lidové písně a tance staly se trvalou součástí repertoáru zdejších Čechů, ale i moderní taneční hudba jugoslávská a rumunská nabývá u nich stále větší obliby a je jim bližší než současná taneční hudba česká.

Na to, jaké místo v současnosti zaujímá česká lidová kultura u enkláv na Balkáně, má především vliv kompaktní usazení Čechů ve vesnickém prostředí a tradiční způsob života udržovaný staršími generacemi, zvláště ženami. V okamžiku, kdy kterýkoliv jedinec odejde z vesnice za prací nebo z jiných důvodů /sňatek s příslušníkem jiné národnosti/, integruje se ekonomicky a kulturně s prostředím, jež mu není cizí, které důvěrně od dětství zná a jež se infiltrovalo do jeho povědomí kulturního a společenského. V novém prostředí dochází pak k rychlému opouštění etnických znaků a k asimilaci.

Balkánští Češi jsou dnes součástí států, v nichž žijí. Sžili se už se zdejším prostředím natolik, že se pokládají nejen za státní příslušníky těchto zemí, v nichž tvoří etnické, případně už jen kulturní enklávy. Vedle postupující naturalizace dochází totiž u jednotlivců ve stále větší míře ke změně etnického povědomí a etnické příslušnosti. Stále více jugoslávských Čechů se hlásí k chorvatské, srbské či jugoslávské /! / národnosti. Akulturací a asimilací mění se i etnokulturní profil enkláv, v němž nabývá na významu kultura země, v níž Češi žijí a s níž jsou seznámováni prostřednictvím školy, literatury, divadla a moderních sdělovacích prostředků. Asimilace je sice na postupu, ale její vývoj není přímočarý, může se zpomalit nebo dokonce zastavit,

máše dajít i k reneanci etnické specifiky enklávy, jak jsme toho byli svědky u jugoslávských Čechů po 1. a 2. světové válce a jak to dokládají výsledky národopisných výzkumů ze šedesátých let.

Poznámky

- 1/ Výzkumy konané ÚEP ČSAV v Rumunsku v l. 1961-1963, v Jugoslávii v l. 1965-1971. Materiály z výzkumů jsou uloženy v archivu ÚEP ČSAV.

Pokud jde o bulharské Čechy, výzkum byl prováděn u reemigrantů z Vojvodova, usazených po druhé světové válce v obci Nový Přerov, okres Břeclav.

- 2/ Nejdůležitější publikované články a studie:

Jaroslav M a r k l , Sběr lidových písní jugoslávských Čechů na Daruvarsku, Národopisné aktuality, 5, 1968, s.268-9.

Iva H e r o l d o v á , Akulturační proces české menšiny v Charvataku, Národopisné aktuality, 5, 1968, s.8-13.

Iva H e r o l d o v á , Výzkum české menšiny v Jugoslávii 1965-1967, ČL 56, 1969, s.79-86.

Jaroslav M a r k l , Lidové písně Čechů na Daruvarsku, Slavonie, Český lid 56, 1969, s.87-92.

Vladimír S c h e u f l e r , Hrnčířství jugoslávských Čechů na Daruvarsku, Český lid 56, 1969, s.93-103.

Hana L a u d o v á , Projevy akulturačního procesu v tanečním folklóru jugoslávských Čechů na Daruvarsku, Narodno stvaralaštvo sv.29.- 32/69, Beograd 1969, s.291-302.

Iva H e r o l d o v á , Česká svatba r.1969 v Ivanově Selu, Národopisné aktuality 6, 1969, s.172-184.

Iva H e r o l d o v á , Josef V a ř e k a , Metoda akumuljanja etnografskog materijala medju českou manjinou u Slavoniji, Rad XVII

Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Poreč 1970, Zagreb 1970, s.265-70.

Iva H e r o l d o v á , Godišnji običaji daruvarskih Čeha, Národní umjetnost 8, 1971, Zagreb, s.199-250.

Iva H e r o l d o v á , Vánoce u daruvarských Čechů v Jugošlávii, Národopisné aktuality 8, 1971, s.327-344.

Iva H e r o l d o v á , Mio Ettinger a daruvarští Češi, ČL, 58, 1971, s.342-358.

Josef V a ř e k a , Zum problem der Integration des Bauernhauses in den tschechischen Dörfern in Slawonien, Etnologica slavica 3, 1972, s.107-126.

Iva H e r o l d o v á , Slovenská vánoční hra u daruvarských Čechů, Slovenský národopis, 21, 1973, s.591-604

Dokumentární filmy:

Česká svatba v Ivanově Selu, Heroldová-Baran, r.1969-1970, 16mm, 40 min. ozvučeno, česká a německá verze.

Hrnčič Štěpán Vampula, Heroldová-Šulc, r.1968, 15 min., 16 mm, sestřiženo, nedokončeno.

Babeký bál v Lípovci, Heroldová-Šulc, r.1968, 15 min., 16 mm, sestřiženo, nedokončeno.

Va svatbě v Končenicí, Heroldová-Šulc, r.1968, 20 min., 16 mm, sestřiženo, nedokončeno.

3/Josef V a ř e k a , Lidové stavitelství v českých vesnicích Bosny /Příspěvek ke studiu českého jazykového ostrova/, NA 10, 1973, s.169-17

Iva H e r o l d o v á , Petrifikované zvyky a obřady u bosenských Čechů, NA 11, 1974, s.

4/ Iva H e r o l d o v á , K otázce charakteru duchovní kultury banátských Čechů, připraveno do tisku;

Josef V a f e k a , Kulturní společenství a diferenciacie v lidovém stavítelství českého jazykového ostrova na území jižního Banátu, připraveno do tisku;

5/ Vladimír S c h e u f l e r , Olga S k a l n í k o v á , Kultura rumunských Čechů, ČL, 49, 1962, s.145-184.

Olga S k a l n í k o v á , Vladimír S c h e u f l e r , Základ hmotné a duchovní kultury kovozevědělských obcí v rumunském Banátě, 50, 1963, s.332-342.

6/ Připravuje se do tisku.

Die Verfasserin geht in ihrem Referat von den Ergebnissen der vom Institut für Ethnographie und Folkloristik der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften bei den tschechischen Enklaven in Jugoslawien und in Rumänien und bei den in Südmähren lebenden Reemigranten aus Bulgarien vorgenommenen volkskundlichen Untersuchungen aus. Zu den ältesten tschechischen Enklaven auf dem Balkan gehören die Enklaven im Banat /Rumänien/ und in Slawonien /Jugoslawien/, die in den zwanziger Jahren des 19. Jh. entstanden. Die meisten Tschechen leben in Jugoslawien und dann in Rumänien. Jene Tschechen, die sich in Südosteuropa niedergelassen hatten, gehörten grösstenteils zu den sozial schwachen Schichten der tschechischen Land- und Kleinstadtbevölkerung. Ihre Art der Bodenbestellung war jedoch rationeller und ihre Le-

Lebensweise fortschrittlicher als jene der heimischen Bevölkerung, die damals noch in Hausgemeinschaften wirtschaftete und lebte. Die kompakte Niederlassung der tschechischen Immigranten im ländlichen Milieu förderte ihre ethnischen Besonderheiten. Zu einer wechselseitigen Beeinflussung kam es zunächst in der sprachlichen und wirtschaftlichen Sphäre sowie im Bereich der materiellen Kultur. Die traditionelle geistige Kultur blieb lange Zeit gegenüber dem andersethnischen Milieu intakt. Im archaischen Milieu der Balkanländer wahrten sich die tschechischen Enklaven ihre Gebräuche, Zeremonien und Feste. Ihre Bewahrung stärkte die Integrität der tschechischen Siedlungen, und wir können sagen, dass sie einen wichtigen, den Kulturentfremdungsprozess der Balkantsechen retardierenden Faktor darstellten. Aber auch die geistige Kultur blieb infolge des langandauernden Kontaktes mit dem andersethnischen Milieu nicht frei von fremden Einflüssen. Die tschechischen Volkskundler stellten viele Beispiele höchst interessanter Rezeptionen fest. Gegenwärtig ist die Kulturentfremdung der tschechischen Enklaven auf dem Balkan im Vormarsch begriffen und geht stellenweise in eine Assimilation über. Dies wird durch die natürliche Bevölkerungemigration, die steigende Zahl von Mischehen gefördert, wobei auch die Reemigration nach dem Kriege dazu beitrug, die die Zahl der Tschechen wesentlich verringerte und so die Grösse und Zahl der tschechischen Enklaven und Diaspora-Erscheinungen verkleinerte.